

Dorota HOLAJDA

Zagadnienia teoretycznoliterackie w *Podstawie programowej* z języka polskiego i wybranych podręcznikach

W kształceniu polonistycznym dużą rolę odgrywa kształcenie teoretycznoliterackie. Ma ono kluczowe znaczenie dla opanowania przez uczniów sztuki analizy i interpretacji dzieła literackiego. Pozwala wykształcić wrażliwego i świadomego odbiorcę.

Celem artykułu będzie prześledzenie, czy i w jakim zakresie wiedza o rodzajach i gatunkach literackich jest obecna w *Podstawie programowej* i w wybranych podręcznikach.

W *Podstawie programowej* na pierwszym etapie kształcenia (klasy 1–3 szkoły podstawowej) brak jest wyszczególnienia zagadnień związanych z teorią literatury, ale uczniowie stykają się z pojęciem gatunek pośrednio, czytając różnego rodzaju utwory, zarówno epickie, jak i liryczne i dramatyczne. Analizując je na zajęciach, wyodrębniają wybrane wyznaczniki gatunkowe baśni, bajki, powieści, wiersza. Po raz pierwszy sformułowania dotyczące problemów gatunkowych pojawiają się w tekście *Podstawy programowej* dla drugiego etapu kształcenia (klasy 4–6 szkoły podstawowej). Uczeń po ukończeniu tego etapu:

*identyfikuje: opowiadanie, powieść, legendę, mit, bajkę, fraszkę, wiersz, przysłowie, komiks*¹.

Widać więc wyraźne nawiązanie do poprzedniego etapu kształcenia, na którym uczniowie zetknęli się już z pojęciami: baśń, legenda, bajka, powieść, wiersz. Zdobyli także podstawowe informacje na temat ich wyróżników gatun-

¹ <http://www.reformaprogramowa.men.gov.pl/ksztalcenie-ogolne/podstawa-programowa/jezyk-polski/29-tom-2-jezyk-polski-w-szkole-podstawowej-gimnazjum-i-liceum> [stan z: 22.11.2011]; *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 roku...*, opublikowane w Dzienniku Ustaw nr 4, poz. 17, w dniu 15.01.2009 r.

kowych. W klasach 4–6 pogłębiają i rozszerzają posiadaną wiedzę. Osiągają to dzięki opanowywaniu nowych umiejętności, które autorzy *Podstawy* formułują w następujący sposób:

2. *Analiza. Uczeń:*

*dostrzega swoistość artystyczną dzieła;
odróżnia fikcję artystyczną od rzeczywistości;
odróżnia realizm od fantastyki;
rozpoznaje w tekście literackim porównanie, przenośnię, epitet, wyraz dźwiękonaśladowczy i objaśnia ich rolę*².

Ponadto na tym etapie kształcenia uczeń powinien opanować umiejętność rozpoznawania: wersu, zwrotki (strofy), rymu, rytmu, refrenu, odróżniania wiersza rymowanego i nierymowanego, objaśniać morał bajki i *samodzielnie formułować przesłanie baśni*³.

Zadania te są realizowane przez nauczycieli języka polskiego w oparciu o teksty zamieszczone w podręcznikach i lektury.

W podręcznikach wiedza teoretycznoliteracka może być przekazywana zarówno *explicite*, np.:

Baśń to utwór, w którym obok postaci i przedmiotów ze świata rzeczywistego występują postaci fantastyczne (np. wróżki, czarodzieje, mówiące rośliny, zwierzęta i przedmioty) oraz przedmioty magiczne (np. różdżka, latający dywan, życiodajny napój).

— *Czas i miejsce akcji nie są dokładnie określone (np. pewnego razu, dawno, dawno temu, za górami, za lasami, w Srebrnym kraju).*

— *Postaci i zachowania są zazwyczaj skonstrastowane (np. dobra i zła siostra, mądry i głupi król).*

— *Bohater baśni często musi pokonać wiele przeszkód i jest poddawany próbom (przebycie ścian z róż, walka ze smakiem, zwyciężanie własnych słabości).*

— *Baśń ma najczęściej szczęśliwe zakończenie: dobro zwycięża, a zło zostaje ukarane.*

— *Każda baśń czegoś uczy*⁴,

jak i nie wyrażona *explicite*, czyli w poleceniach i pytaniach, np. *Czy utwór „O szmaragdowej rybce w złotym welonie” to na pewno baśń?*⁵

Pomocne w opanowywaniu umiejętności klasyfikowania gatunkowego dzieł są także sugerowane przez *Podstawę programową* lektury. Reprezentują one szerokie spektrum gatunkowe, np.:

² Tamże.

³ Tamże.

⁴ A. Kania, K. Nowak, J. Majchrzak-Broda, *Język polski. Czarowanie słowem. Podręcznik dla szkoły podstawowej, klasa 4*, Warszawa 2008, s. 200.

⁵ Tamże, s. 208.

- powieści, między innymi: J. Brzechwa, *Akademia Pana Kleksa*, R. Dahl, *Charlie i fabryka czekolady*, I. Jurgielewiczowa, *Ten obcy*, A. Lindgren, *Bracia Lwie Serce*;
- opowiadania, J.J. Sempé, *Mikołajek*;
- wybór mitów greckich;
- wybór baśni i legend;
- wybór poezji.

Jak wynika z dotychczasowych rozważań, uczniowie klas 4–6 szkoły podstawowej powinni zetknąć się z sześcioma gatunkami literackimi i poznać ich wyznaczniki gatunkowe poprzez definicje (dostosowane do ich możliwości percepcyjnych), jak i obcowanie z żywym tekstem.

Umiejętności teoretycznoliterackie wyniesione z drugiego etapu edukacyjnego ulegają utrwaleniu i poszerzeniu na etapie gimnazjalnym. W myśl zaleceń *Podstawy programowej* w gimnazjum Uczeń:

- 6) przypisuje czytany utwór do właściwego rodzaju literackiego (epika, liryka, dramat)
- 7) rozpoznaje czytany utwór jako: przypowieść, pamiętnik, dziennik, komedię, dramat (gatunek), tragedię, balladę, hymn, powieść historyczną;
- 8) rozpoznaje odmiany gatunkowe literatury popularnej: powieść lub opowiadanie obyczajowe, przygodowe, detektywistyczne, fantastycznonaukowe, fantasy⁶.

Na trzecim etapie edukacyjnym wiedza teoretycznoliteracka adolescenta zostaje wzbogacona o nowe pojęcia, takie jak: rodzaj literacki, pamiętnik, przypowieść, dramat, tragedia, ballada, nowela, hymn i kilka odmian gatunkowych powieści. W celu przyswojenia tych terminów w sposób funkcjonalny autorzy *Podstawy programowej* zalecają omówienie funkcji elementów konstrukcyjnych utworu, takich jak: tytuł, podtytuł, motto, apostrofa, puenta, punkt kulminacyjny, akt, scena, tekst główny, tekst poboczny, monolog, dialog.

Na etapie gimnazjalnym uczeń styka się po raz pierwszy w sposób świadomy z przykładami mieszania gatunków.

Nauczyciel polonista może przybliżyć zagadnienia teoretycznoliterackie, wykorzystując, podobnie jak na poprzednim etapie, podręczniki i lektury. W podręcznikach do kształcenia kulturowo-literackiego w gimnazjum wiedza ta może być przekazywana, jak zauważa Grażyna Różańska, cytując za Witoldem Bobińskim, w trojaki sposób:

- nie wyrażona *explicite* – w poleceniach i pytaniach;
- wyrażona *explicite* – w szkicach interpretacyjnych i tekstach pomocniczych;
- wyrażona *explicite* – w słowniczku terminów literackich i kulturowych stanowiącym jedną część podręcznika, gdzie wiedza teoretyczna jest wyraźnie wyodrębniona⁷.

⁶ Podstawa programowa.

W podręcznikach Witolda Bobińskiego z cyklu *Świat w słowach i obrazach* pojawiają się wszystkie trzy wspomniane wcześniej sposoby przekazywania wiedzy teoretycznoliterackiej, np.:

*Przypowieść to krótki utwór epicki (narracyjny) o podwójnym znaczeniu – dosłownym i ukrytym (domyślnym). Interpretacja (odczytanie sensu) przypowieści polega na dotarciu do znaczenia ukrytego (wiedza wyrażona explicite w tekstach pomocniczych)*⁸.

Wśród wymienionych niżej cech literatury wskaż te, po których rozpoznasz utwór epicki:

1. obecność narratora,
2. występowanie dialogów,
3. monolog o charakterze wyznania,
4. obecność fabuły,
5. występowanie środków stylistycznych (wiedza nie wyrażona explicite)⁹

czy też:

*Zakwalifikuj powieści: „W pustyni i w puszczy”, „Robinson Kruzo”, „Krzyżacy”, „Szyfrowe prace” do odpowiednich odmian gatunkowych i uzasadnij swoją decyzję (nie explicite)*¹⁰

lub:

*Fraszka – krótki utwór pisany wierszem, często o charakterze żartobliwym bądź satyrycznym. Może przyjąć formę krótkiej historyjki lub lirycznego wyznania, zaskakiwać zakończeniem lub niezwykłym pomysłem konstrukcyjnym (np. możliwością czytania wiersza w obie strony). W zależności od tematu można wyróżnić między innymi fraszki obyczajowe, miłosne, filozoficzne, refleksyjne (wyrażona explicite)*¹¹.

Adoleseenci poznają gatunki i rodzaje literackie także dzięki proponowanym przez autorów *Podstawy programowej* tekstom literackim:

— przypowieść	Biblia;
— hymn	Biblia;
— mit	wybrane mity greckie;
— fraszka	wybrane fraszki Jana Kochanowskiego;
— tren	wybrane treny Jana Kochanowskiego;
— ballada	wybrane ballady Adama Mickiewicza;
— bajka	wybrane bajki Ignacego Krasickiego;

⁷ G. Różańska, *O problemach teoretycznoliterackich w wybranych podręcznikach do gimnazjum*, [w:] *Podręcznik jako narzędzie kształcenia polonistycznego w gimnazjum*, red. H. Kosętki, Z. Uryga, Kraków 2001, s. 117.

⁸ W. Bobiński, *Świat w słowach i obrazach, klasa I*, Warszawa 2009, s. 27.

⁹ Tenże, *Świat w słowach i obrazach. Podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego dla klasy drugiej gimnazjum*, Warszawa 2008, s. 73.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. 360.

— powieść historyczna	wybrana powieść Henryka Sienkiewicza (<i>Quo vadis</i> , <i>Krzyżacy</i> , <i>Potop</i>);
— powieść obyczajowa	wybrana powieść Małgorzaty Musierowicz;
— powieść fantasy	wybrana powieść J.R. Tolkiena;
— powieść detektywistyczna	wybrana powieść Artura Conan Doyle’a lub Agathy Christie;
— nowela	wybrane nowele Bolesława Prusa i Elizy Orzeszkowej;
— opowiadanie	wybrane opowiadania Sławomira Mrożka;
— liryka	wybrane wiersze Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, Jana Twardowskiego.

Jak wynika z przedstawionych informacji, na trzecim etapie kształcenia adolescentów powinni zdobyć obszerną wiedzę teoretycznoliteracką. Z wieloma pojęciami stykają się po raz pierwszy. Muszą poznać i zrozumieć takie określenia, jak rodzaj i gatunek literacki, a także posiadać umiejętność przyporządkowywania poznawanych tekstów do określonej grupy.

Dzięki zdobytej wiedzy teoretycznoliterackiej absolwent gimnazjum powinien swobodnie interpretować zjawiska kultury, formułować własne sądy i opinie. Zdobytą przez niego wiedza powinna więc mieć charakter funkcjonalny.

Na czwartym etapie kształcenia uczeń powinien wykorzystywać i poszerzać wiedzę zdobytą na poprzednich szczeblach kształcenia. Powinien on *stosować w analizie podstawowe pojęcia z zakresu poetyki; w interpretacji tekstu wykorzystywać wiedzę o kontekstach, w jakich może on być odczytywany, dokonywać interpretacji porównawczej, rozpoznawać konwencję literacką (stałe pojawianie się danego literackiego rozwiązania w obrębie pewnego historycznie określonego zbioru utworów)*¹².

Istotne na czwartym etapie kształcenia jest zapoznanie ucznia z gatunkami literackimi charakterystycznymi dla danej epoki literackiej i opanowanie przez niego umiejętności dostrzegania cech charakterystycznych dla danego okresu (średniowiecza, renesansu, baroku, oświecenia, romantyzmu, pozytywizmu, Młodej Polski, dwudziestolecia międzywojennego, współczesności).

Na poziomie rozszerzonym uczeń powinien ponadto rozpoznawać i charakteryzować styl utworu, np. wiersza renesansowego, barokowego, klasycystycznego czy romantycznego.

W klasie pierwszej szkoły ponadgimnazjalnej przewidywane jest przyswojenie następujących pojęć teoretycznoliterackich: *epos (poemat bohaterski), patos, inwokacja, porównanie homeryckie, epitet stały, heksametr, heros, mit, sacrum i profanum, archetyp, tragedia, tragizm, los, konflikt tragiczny, katastrofa, wina tragiczna, trzy jedności, katharsis, naśladowanie (mimesis), liryka, pieśń, klasy-*

¹² Podstawa programowa.

cyzm, epikureizm, platonizm¹³. Powinny one być przybliżone uczniom w oparciu o takie teksty kultury, jak: *Iliada*, *Pieśni* Horacego, *Król Edyp*. W odniesieniu do średniowiecza autorzy podstawy wprowadzają takie gatunki literackie, jak: apokryf, legenda, romans rycerski. Na przykładzie dzieł Jana Kochanowskiego, Mikołaja Reja, Francesco Petrarke uczniowie poznają cechy gatunkowe pieśni, hymnu, trenu, fraszki, sonetu. W przypadku baroku – w oparciu o twórczość Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego, Jana Andrzeja Morsztyna, Daniela Naborowskiego, Wacława Potockiego, Jana Chryzostoma Paska przybliża się pamiętnik, list, sylwę, panegiryk. Oświecenie wzbogaca wiedzę uczniów o takie gatunki, jak: satyra, bajka, powiastka filozoficzna, powieść grozy, oda. Nauczyciel wprowadza je na przykładzie dzieł Ignacego Krasickiego, Franciszka Karpińskiego, Adama Naruszewicza, Woltera, Jana Potockiego.

W klasie drugiej uczniowie poznają następujące gatunki typowe dla kolejnych epok literackich:

- romantyzm – ballada, powieść poetycka, poemat dygresyjny, dramat romantyczny, pieśń, baśń, gawęda szlachecka (Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Zygmunt Krasiński, Cyprian Kamil Norwid, Aleksander Fredro, Antoni Malczewski, Wincenty Pol, Johann Wolfgang Goethe, George Gordon Byron);
- pozytywizm – powieść tendencyjna, felieton, reportaż, powieść eksperymentalna, powieść historyczna (Bolesław Prus, Maria Konopnicka, Eliza Orzeszkowa, Emil Zola, Henryk Sienkiewicz, Fiodor Dostojewski);
- Młoda Polska – opowiadanie, powieść naturalistyczna (Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Stefan Żeromski, Władysław Reymont, Stanisław Wyspiański).

W klasie trzeciej uczeń powinien poznać następujące gatunki literackie: powieść i jej odmiany (polityczna, psychologiczna, paraboliczna), wiersz (awangardowy, współczesny), esej, literatura faktu (pamiętnik, dziennik, reportaż), dramat groteskowy, tak zwane gatunki niskie (powieść kryminalna, powieść przygodowa)¹⁴.

W podręcznikach z serii *Przeszłość to dziś* wiedza o gatunkach literackich prezentowana jest explicite, np.:

Powieść poetycka to dłuższy utwór wierszowany, łączący elementy liryczne i epickie, którego luźna, fragmentaryczna fabuła obfituje w momenty dramatyczne. Towarzyszy jej aura zagadkowości i niedomówień oraz emocjonalna i subiektywna narracja. Twórcą gatunku był Walter Scott, ale dopiero dzięki Byronowi powieść poetycka zdobyła ogromną popularność za sprawą nowego typu bohatera – samotnie występującego przeciw światu indywidualisty, którego

¹³ Tamże.

¹⁴ Por. E. Gruszczyńska i in., *Przeszłość to dziś. Program nauczania języka polskiego w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony*, Warszawa 2005.

gwałtowne namiętności mogą doprowadzić aż do zbrodni i samozagłady, przekonująco uosabiającego wewnętrzne rozdarcie jednostki między dobrem a złem¹⁵.

Homer stworzył niedościgniony wzór poematu bohaterskiego, zwanego też eposem. Jest to utwór opowiadający dzieje jakichś bohaterów na tle ważnych, przełomowych wydarzeń (najczęściej jest to wielka wojna). Cechą charakterystyczną eposu Homerskiego jest ciągle przenikanie się dwóch płaszczyzn: świata ludzi i bogów. Wiele elementów kompozycyjnych dzieł Homera weszło na trwałe do tradycji epiki europejskiej. Trudno np. wyobrazić sobie epos bez inwokacji, czyli umieszczonego na początku tekstu bezpośredniego zwrotu do bogów lub opiekunów poety¹⁶.

i wyrażone nie explicite, np.:

Zastanów się, jakie funkcje w dwudziestoleciu międzywojennym pełniła powieść realistyczna. Wskaż najważniejsze cechy powieści tego okresu w porównaniu z powieścią pozytywistyczną i młodopolską¹⁷.

Przypomnij sobie cechy gatunkowe ballady. Które z nich znajdujesz w wierszu? Co wydaje się nietypowe lub dziwne?¹⁸.

Jak wynika z przedstawionych informacji, uczniowie stykają się z pojęciem *gatunek literacki* od początku swojej drogi edukacyjnej. Wchodzi ono w zakres kształcenia teoretycznoliterackiego, które stanowi niezbędny element wiedzy polonistycznej i wprowadza uczniów w świat sztuki literackiej. Na pierwszym etapie kształcenia pojęcia rodzaj i gatunek literacki przybliżane są uczniom pośrednio poprzez różnorodne teksty literackie. Począwszy od drugiego etapu edukacyjnego stykają się oni z takimi gatunkami, jak: baśń, legenda, mit, bajka, fraszka, wiersz. Poznają wyznaczniki tych gatunków i ich definicje. Na etapie gimnazjalnym uczniowie wzbogacają swoją wiedzę teoretycznoliteracką o: przypowieść, powieść, opowiadanie, balladę, nowelę, hymn. Na czwartym etapie edukacyjnym poznają: odmiany powieści (historyczną, detektywistyczną, obyczajową, przygodową, fantasy), sonet, powiastkę filozoficzną, odę, powieść poetycką, i utrwalają wiedzę na temat bajki, mitu, noweli, opowiadania, fraszki i ballady.

Występowanie poszczególnych gatunków na kolejnych etapach edukacyjnych prezentuje poniższa tabela.

¹⁵ A. Nawarecki, D. Siwicka, *Przeszłość to dziś. Literatura, język, kultura*, Warszawa 2003, s. 86.

¹⁶ K. Mrocewicz, *Przeszłość to dziś*, Warszawa 2007, s. 13.

¹⁷ J. Kopczyński, *Przeszłość to dziś. Literatura, język, kultura*, Warszawa 2006, s. 67.

¹⁸ Tamże.

Tabela 1. Gatunki literackie na poszczególnych etapach edukacyjnych (*Podstawa programowa*)

Gatunek	I etap edukacyjny klasy 1–3 szkoły podstawowej	II etap edukacyjny klasy 4–6 szkoły podstawowej	III etap edukacyjny klasy 1–3 gimnazjum	IV etap edukacyjny klasy 1–3 szkoły ponadgimnazjalnej
bajka	+	+	+	+
baśń	+	+	–	–
ballada	–	–	+	+
fraszka	–	–	+	+
hymn	–	–	+	+
legenda	–	+	–	–
przypowieść	–	–	+	+
mit	–	+	+	+
powieść obyczajowa	–	–	+	+
powieść detektywistyczna	–	+	+	+
powieść przygodowa	–	+	+	+
powieść historyczna	–	+	+	+
powieść fantasy	–	–	–	+
nowela	–	–	+	+
tren	–	–	+	+
opowiadanie	–	–	+	+
oda	–	–	–	+
powiastka filozoficzna	–	–	–	+
powieść poetycka	–	–	–	+

Interesująco prezentuje się także podział poznawanych na poszczególnych etapach edukacyjnych gatunków ze względu na ich przynależność do rodzajów literackich.

Tabela 2. Podział gatunków poznawanych na kolejnych etapach edukacyjnych ze względu na reprezentowany rodzaj literacki (*Podstawa programowa*)

Rodzaj literacki	I etap edukacyjny klasy 1–3 szkoły podstawowej	II etap edukacyjny klasy 4–6 szkoły podstawowej	III etap edukacyjny klasy 1–3 gimna- zjum	IV etap edukacyjny klasy 1–3 szkoły ponadgimna- zjalnej
epika		baśń, legenda, mit	przypowieść, po- wieść, opowiadanie, nowela, mit, bajka	przypowieść, po- wieść, mit, nowela, opowiadanie, po- wiastka filozoficzna
liryka		fraszka, wiersz	hymn	tren, sonet, hymn, fraszka
dramat	—	—	—	—

Uczniowie poznają także gatunki synkretyczne (ballada, powieść poetycka) i paraliterackie (esej).

W przyswojeniu przez uczniów poszczególnych gatunków literackich pomocą służą, jak już wspomniano, podręczniki. Wzbogacają one także wiedzę polonistyczną o gatunki nie wymienione w *Podstawie programowej*, np. epopeja, epos rycerski, epigramat, farsa, komedia, dramat romantyczny. Definicje poszczególnych pojęć są z reguły wyróżnione drukiem i umieszczone obok reprezentatywnego dla danego gatunku tekstu literackiego. W przypadku niektórych podręczników pojawiają się one także w *Słowniczku terminów literackich* zamieszczanym na ich końcu.

Jak wynika z przedstawionego wyżej zestawienia¹⁹, uczniowie mają możliwość utrwalenia wiedzy o poszczególnych gatunkach literackich. Od początku swojej drogi edukacyjnej pośrednio lub bezpośrednio stykają się z baśnią, bajką, legendą, powieścią. Tylko w szkole ponadgimnazjalnej poznają odę, powiastkę filozoficzną i powieść poetycką. Najliczniej reprezentowanym rodzajem literackim jest epika²⁰.

Istotne znaczenie w kształceniu polonistycznym, również w odniesieniu do gatunków literackich, ma funkcjonalność nabytej wiedzy. Głównym zadaniem nie jest więc mechaniczne przyswojenie definicji pojęć teoretycznoliterackich, ale opanowanie ich w sposób funkcjonalny. Celem pracy nauczyciela polonisty powinno więc być dążenie do takiej sytuacji, w której uczniowie będą potrafili bezbłędnie wskazać wyznaczniki gatunkowe analizowanego tekstu i na ich podstawie przyporządkować go do określonego rodzaju i gatunku literackiego.

¹⁹ Por. tabela 1.

²⁰ Por. tabela 2.

Summary

Theoretical and literary issues in the *Core curriculum* of the Polish language and in selected handbooks

The article discusses the literary genres found in the Core Curriculum and in example (usually chosen by Polish teachers) textbooks. Shows three ways of presenting the theoretical and literary knowledge in textbooks. Paper presents literary genres discussed at various stages of education.